

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشکده هنرهای کاربردی

پایان نامه تحصیلی برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

رشته مرمت اشیا فرهنگی و تاریخی

موضوع :

مبانی و اصول حفاظت و مرمت گچ بری های تاریخی - فرهنگی

استاد راهنما :

دکتر صمد سامانیان

استاد مشاور :

مهندس حمید فدایی

تمقیق و نگارش :

سهیلا غفاری

خرداد ۱۳۸۸

تقديم به نیروای برتر وجود

به نام خدا

چکیده :

تزئینات گچ‌بری، یکی از شاخص‌ترین تزئینات وابسته به معماری ایران می‌باشد. بنابراین شناسایی و بررسی این تزئینات و نیز حفاظت و مرمت صحیح و اصولی آنها امری لازم و ضروری به شمار می‌رود. در این پژوهش اطلاعات مربوط به دو شیوه مرمت علمی و مرمت سنتی گچ‌بری‌های تاریخی - فرهنگی گردآوری و تدوین گردیده است و نگارنده سعی نموده که با قوت بخشیدن به نقاط مثبت دو شیوه مرمت علمی و مرمت سنتی گچ‌بری‌ها، ارتباطی را میان این دو شیوه مرمتی ایجاد نماید. هدف از ایجاد این ارتباط، تدوین اصول و دستورالعمل‌هایی می‌باشد که به امر حفاظت و مرمت گچ‌بری‌های تاریخی - فرهنگی کمک نماید.

گردآوری و تدوین اطلاعات علمی گچ‌بری‌ها (مطالعات فن‌شناسی، آسیب‌شناسی و مطالعات مبانی مرمت) از طریق مطالعه، ارزیابی و تحلیل پژوهش‌های انجام شده و نگاشته شده در زمینه حفاظت و مرمت گچ‌بری‌ها و گردآوری و تدوین اطلاعات مربوط به شیوه مرمت سنتی گچ‌بری‌ها نیز از طریق بهره‌گیری از تجارب و دیدگاه‌های مرمتگران سنتی گچ‌بری‌های تاریخی - فرهنگی انجام گرفت.

در این پایان‌نامه کوشش شده است که با تحلیل اطلاعات گردآوری شده و انجام ارزیابی‌ها و تحلیل‌هایی در زمینه مرمت علمی و مرمت سنتی گچ‌بری‌های تاریخی - فرهنگی کشورمان و ایجاد تعادل میان این دو شیوه مرمت، اصول و دستورالعمل‌هایی را در زمینه حفاظت و مرمت گچ‌بری‌ها ارائه نماید.

ارایه راهکارها و دستورالعمل‌های صحیح در زمینه حفاظت و مرمت گچ‌بری‌های تاریخی - فرهنگی از نتایج به دست آمده در این پژوهش می‌باشد.

مطالعات انجام شده در این پژوهش می‌تواند به عنوان پایه‌ای جهت تحقیقات حفاظتی مرمتی گچ‌بری‌ها در آینده مورد استفاده قرار گیرد. دستورالعمل‌های ارائه شده نیز می‌تواند سرلوحه کار مرمتگران گچ‌بری‌های تاریخی - فرهنگی قرار گیرد.

واژگان کلیدی : گچ‌بری، فن‌شناسی، آسیب‌شناسی، اصول حفاظت، مبانی مرمت.

فهرست مطالب

۱مقدمه
	فصل اول : مطالعات تاریخی، فنی و آسیب شناسی
۳۱-۱- شروع استفاده از گچ در ایران
۳۱-۲- سیر تحول هنر گچ بری در دوره های تاریخی ایران
۳۱-۲-۱- هنر گچ بری قبل اسلام در ایران
۵۱-۲-۲- هنر گچ بری دوران اسلامی در ایران
۷۱-۳- نقوش گچ بری
۸۱-۴- سیر تحول هنر گچ بری در شیوه های معماری اسلامی ایران
۱۳۱-۵- شناخت فنی، خواص و ویژگی های گچ
۱۶۱-۶- فرایند پخت، گیرش و عمل آوری گچ
۱۷۱-۷- اثر مواد افزودنی به گچ
۱۸۱-۸- روش اجرا و شیوه های مختلف گچ بری
۲۴۱-۹- شناسایی آسیب ها و علل تخریب گچ
۲۴۱-۹-۱- عوامل محیطی و زیست محیطی
۲۶۱-۹-۲- عوامل سازه ای
۲۷۱-۹-۳- عوامل انسانی
۲۷۱-۹-۴- عوامل درون ساختاری گچ بری ها
۲۹۱-۱۰- نگاهی به حفاظت و مرمت گچ بری های تاریخی- فرهنگی به شیوه سنتی در گذشته
	فصل دوم : مطالعات مبانی
۳۰۱-۲- تعاریف
۳۰۱-۲-۱- آثار تاریخی و فرهنگی
۳۱۱-۲-۲- میراث فرهنگی
۳۱۱-۲-۳- تزیینات وابسته به معماری
۳۱۱-۲-۴- حفاظت
۳۱۱-۲-۵- مرمت
۳۲۱-۲-۶- معاینه و آزمایش

۳۲۲-۱-۷- فن شناسی.....
۳۲۲-۱-۸- مستند سازی.....
۳۲۲-۱-۹- نگهداری.....
۳۲۲-۱-۱۰- حفاظت بازدارنده.....
۳۳۲-۱-۱۱- درمان.....
۳۳۲-۱-۱۲- تثبیت و استحکام بخشی.....
۳۳۲-۱-۱۳- تمیز کاری.....
۳۴۲-۱-۱۴- بازسازی.....
۳۴۲-۱-۱۵- موزون سازی.....
۲-۲- مفاد منشورها، قطعنامه‌ها، آئین نامه‌ها، دستورالعمل‌ها و نظریات صاحب نظران مرمت در زمینه
۳۴ حفاظت و مرمت تزیینات وابسته به معماری.....
۳۴۲-۲-۱- نظریات صاحب نظران مرمت.....
۳۶۲-۲-۲- آئین نامه آتن - ۱۹۳۱.....
۳۶۲-۲-۳- مقررات وزارت فرهنگ و آموزش عالی در مورد مرمت آثار باستانی - ۱۹۳۸ ایتالیا.....
۳۷۲-۲-۴- قطعنامه ونیز - ۱۹۶۴.....
۳۸۲-۲-۵- منشور استرالیا - ۱۹۸۱.....
۳۹۲-۲-۶- منشور انستیتو بین المللی کانادا - ۱۹۸۵.....
۴۰۲-۲-۷- انستیتو حفاظت آمریکا - (AIC).....
۴۰۲-۲-۸- دستورالعمل‌های موسسه بین المللی حفاظت (IIC) در زمینه حفاظت آثار فرهنگی.....
۲-۳- تحلیل مفاد منشورها، قطعنامه‌ها، آئین نامه‌ها ، دستورالعمل‌ها و تعمیم آنها به موضوع
۴۱ گچ بری‌های تاریخی - فرهنگی.....
	فصل سوم : ارزیابی مرمت علمی و مرمت سنتی گچ بری های تاریخی - فرهنگی
۴۵۳-۱- ارزیابی مرمت علمی.....
۳-۱-۱- انتخاب چهار نمونه پژوهش علمی انجام شده در زمینه حفاظت و مرمت گچ بری های
۴۵ تاریخی - فرهنگی و معرفی آنها.....
۴۵۳-۱-۲- تدوین معیارهای سنجش.....
۳-۱-۳- چکیده مطالب مربوط به پژوهش انجام شده با عنوان «تحلیل فن شناسی، وضعیت حفاظتی
۴۶ و مدل سازی آسیب شناسی گچ بری های کوه خواجه سیستان».....

۴۹	۳-۱-۴- چکیده مطالب مربوط به پژوهش انجام شده با عنوان «بررسی، مرمت و ساماندهی محرابهای گچی ضلع جنوبی مسجد جامع ساوه».....
۵۲	۳-۱-۵- چکیده مطالب مربوط به پژوهش انجام شده با عنوان «حفاظت و مرمت محراب گچ بری ایلخانی مربوط به مسجد جامع گناباد»
۵۶	۳-۱-۶- چکیده مطالب مربوط به پژوهش انجام شده با عنوان «بررسی و علل ضایعات تزینات گچ بری خانه امام جمعه تهران»
۵۹	۳-۱-۷- ارزیابی پژوهشهای علمی در زمینه گچ بری های تاریخی - فرهنگی (مرمت گچ بری ها به شیوه علمی) بر اساس معیارهای سنجش.....
۶۰	۳-۲-۲- ارزیابی مرمت سنتی.....
۶۰	۳-۲-۱- انتخاب مرمتگران سنتی - اسامی و سوابق کاری آنها.....
۶۲	۳-۲-۲- تهیه پرسشنامه.....
۶۴	۳-۲-۳- جمع بندی نظریه ها و پاسخ ها.....
۶۹	۳-۲-۴- عمارت باغ فردوس و عمارت موزه زمان.....
۷۲	۳-۲-۵- نگاهی به گچ بری های عمارت باغ فردوس و عمارت موزه زمان.....
۷۶	۳-۲-۶- ارزیابی مرمت گچ بری ها به شیوه سنتی براساس معیارهای سنجش.....
	فصل چهارم : تحلیل دو شیوه مرمت علمی و مرمت سنتی گچ بری ها و تدوین دستورالعمل ها
	در زمینه حفاظت و مرمت گچ بریهای تاریخی- فرهنگی
۷۷	۴-۱- تحلیل مرمت علمی گچ بری ها بر اساس چهار نمونه شاخص پژوهش علمی در زمینه حفاظت و مرمت گچ بری های تاریخی- فرهنگی.....
۷۸	۴-۲- تحلیل مرمت سنتی گچ بری ها براساس نظریه های مرمتگران سنتی و کارهای اجرایی آنها.....
۸۰	۴-۳- تدوین دستورالعمل ها در زمینه حفاظت و مرمت گچ بری های تاریخی- فرهنگی.....
۸۳	نتیجه گیری
۸۴	فهرست منابع و ماخذ
	پیوست ها
۸۶	۱- متن پرسشنامه و پاسخ های مرمتگران سنتی به سؤالات پرسشنامه
۱۱۳	۲- رنگدانه اخرا
۱۱۳	۳- تاریخچه باغ فردوس

فهرست جدول ها

صفحه	عنوان جدول	شماره جدول
۵۹	ارزیابی مرمت علمی	۱
۷۶	ارزیابی مرمت سنتی	۲

فهرست شکل ها

شماره شکل	عنوان شکل - (منبع شکل)	صفحه
۱	حاشیه های تزیینات گچ بری - (کیانی، ۱۳۷۶)	۱۱
۲	طرح اسلیمی های دهان اژدری در تزیینات گچ بری - (سجادی، ۱۳۷۴)	۱۱
۳	طرح های آزده کاری در تزیینات برجسته گچ بری - (کیانی، ۱۳۷۶)	۱۱
۴	محراب گچ بری، مسجد جامع بسطام - (کیانی، ۱۳۷۶)	۱۲
۵	گچ بری برجسته ، مجموعه بایزید بسطامی - (بزرگمهری، ۱۳۸۱)	۱۲
۶	نمونه ای از تنگ بری های طبقه ششم کاخ عالی قاپو - (نکویی اصفهانی، ۱۳۷۸)	۱۲
۷	تصویر SEM از گچ تیز، 2000x، آب زیاد - (میش مست، ۱۳۸۵)	۲۲
۸	تصویر SEM از گچ تیز، 2000x، آب کم - (میش مست، ۱۳۸۵)	۲۲
۹	تصویر SEM از گچ کشته، 2000x، (میش مست، ۱۳۸۵)	۲۲
۱۰	طرح های معمول در شیوه گچ بری "شیر و شکر" - (بزرگمهری، ۱۳۸۱)	۲۳
۱۱	"کشته بری" واقع در طبقه چهارم کاخ عالی قاپو، اصفهان - (نکویی اصفهانی، ۱۳۷۸)	۲۳
۱۲	"تنگ بری" واقع در اتاق اصفهانی ها، عمارت موزه زمان، تهران - (نگارنده، ۱۳۸۸)	۲۳
۱۳	شکاف عمیق ایجاد شده در اثر زلزله، گچ بری های مقبره خواجه اتابک کرمان - (نگارنده، ۱۳۸۸) ..	۲۸
۱۴	مرمت "گچ بری بر زمینه سیمگل"، واقع در عمارت باغ فیروزآباد (باغ اسفندیارخان)، شهرستان ابرکوه - (نگارنده، ۱۳۸۵)	۲۹
۱۵	مرمت گچ بری واقع در عمارت شتر گلوماهان، کرمان - (نگارنده، ۱۳۸۵)	۲۹
۱۶	مستندنگاری گچ بری ها (چرمه برداری از گچ بری ها) - (افتخاری، ۱۳۸۶)	۴۴
۱۷	وضعیت گچ بری کوه خواجه ، سیستان - (میش مست ، ۱۳۸۵)	۴۹
۱۸	نمای کلی محراب مسجد گناباد پس از انجام اقدامات حفاظتی و مرمتی - (افتخاری ، ۱۳۸۶)	۵۶
۱۹	بخشی از تزیینات گچ بری ، خانه امام جمعه تهران - (ملاحی ، ۱۳۸۶)	۵۹
۲۰	عمارت باغ فردوس - (نگارنده، ۱۳۸۸)	۷۱
۲۱	گچ بری های منحصر به فرد نمای بیرونی عمارت باغ فردوس - (نگارنده، ۱۳۸۸)	۷۱
۲۲	عمارت موزه زمان - (نگارنده، ۱۳۸۸)	۷۱
۲۳	گچ بری های نمای بیرونی عمارت موزه زمان - (نگارنده، ۱۳۸۸)	۷۱
۲۴	تنگ بری های منحصر به فرد اتاق اصفهانی ها، عمارت موزه زمان - (نگارنده، ۱۳۸۸)	۷۲
۲۵	گچ بری های سقف سالن اصلی ، عمارت موزه زمان - (نگارنده، ۱۳۸۸)	۷۲
۲۶	گچ بری نمای دیواره های ایوان - (نگارنده، ۱۳۸۸)	۷۲
۲۷	گچ بری ازاره های ایوان - (نگارنده، ۱۳۸۸)	۷۲
۲۸	گچ بری سر ستون ها و سقف ایوان - (نگارنده، ۱۳۸۸)	۷۳

شماره شکل	عنوان شکل - (منبع شکل)	صفحه
۲۹	گچ بری نمای ستون های ایوان- (نگارنده،۱۳۸۸).....	۷۳
۳۰	گچ بری پایه ستون های ایوان- (نگارنده،۱۳۸۸).....	۷۳
۳۱	گچ بری دیواره های داخلی بنا- (نگارنده،۱۳۸۸).....	۷۳
۳۲	گچ بری دور پنجره ها و درب های بنا- (نگارنده،۱۳۸۸).....	۷۴
۳۳	گچ بری سر ستون های داخل بنا- (نگارنده،۱۳۸۸).....	۷۴
۳۴	گچ بری سر ستون های بیرونی بنا- (نگارنده،۱۳۸۸).....	۷۴
۳۵	گچ بری بر زمینه رنگی ، سقف سالن اصلی بنا- (نگارنده،۱۳۸۸).....	۷۵
۳۶	گچ بری های رنگی سقف اتاق اصفهانی ها- (نگارنده،۱۳۸۸).....	۷۵
۳۷	گچ بری بر زمینه آینه- (نگارنده،۱۳۸۸).....	۷۵

با سپاس از استاد ارجمند دکتر صمد سامانیان و سپاس و قدردانی از مهندس
ممید فدایی به سبب راهنمایی‌های ارزنده و بی دریغ ایشان و با تقدیر و تشکر
از زحمات و الطاف مسئولین کتابخانه دانشگاه هنر، مسئولین کتابخانه دانشگاه
آزاد اسلامی (واحد هنر و معماری)، سرکار خانم آیت قاسمی (کارشناس موزه
زمان)، آقای غلامرضا رحمانی (سرپرست گروه حفاظت و مرمت نقاشی-
پژوهشکده مرمت آثار تاریخی)، آقایان : ابوالقاسم زرین قلم، محمدنوید
تهرانی، علی شعبانی مقدم، احمد معصومی، علی حاجیان و سایر استادکاران
گچ بری که صمیمانه مرا یاری نمودند .

سهیلا غفاری

۱۳۸۸

مقدمه :

گچ بری یکی از بدایع تزیینات وابسته به معماری ایرانی است که کاربرد آن در بناهای کهن ایران، به ۲۰۰۰ سال قبل باز می گردد . ایرانیان انواع کار تزیینی با گچ را ابداع، تجربه و تکمیل نموده و مجموعه ای از شاهکارها را در سبک های متنوع ایجاد کردند . هنر گچ بری در ایران از دوران پیش از تاریخ (دوره عیلامی) آغاز گردیده و در دوره های تاریخی ماد، هخامنشی، اشکانی، ساسانی و حتی بعد از ظهور اسلام نیز همواره با تحولات زیادی ادامه داشته تا به دوره قاجار و پس از آن رسیده است .

اهمیت گچ بری در معماری اسلامی به حدی بود که هنرمندان این رشته به "جصاص" معروف بودند و نام بسیاری از این هنرمندان در کتیبه های بناها به یادگار مانده است . معماران ایرانی دوره اسلامی در گچ بری، مهارت بی نظیری داشته اند که بهترین نمونه های آن در گچ بری های بسیار دقیق و زیبای مسجد نایین و به ویژه محراب آن همواره مورد توجه هنرمندان و معماران بوده است . علت استفاده زیاد از گچ در بناها ، سازگاری آن با شرایط اقلیمی ایران و فراهم بودن معادن گچ در سراسر ایران می باشد. تزیینات گچ بری کشورمان، متأسفانه تاکنون آنگونه که بایسته است معرفی و شناسایی نگردیده است به ویژه در بناهایی که در نقاط دورافتاده کشور واقع شده اند بنابراین شناسایی و بررسی این تزیینات و نیز ارایه راهکارهای صحیح در زمینه حفظ و مرمت آنها امری لازم و ضروری است .

این پژوهش مشتمل بر چهار فصل می باشد که در فصل اول آن به مطالعات تاریخی ، فنی و آسیب شناسی گچ بری های تاریخی - فرهنگی پرداخته شده است . مطالعات تاریخی انجام گرفته شامل تاریخ شروع استفاده از گچ در ایران ، بررسی سیر تحول هنر گچ بری در دوره های تاریخی ایران، بررسی نقوش به کار رفته در گچ بری ها و بررسی سیر تحول هنر گچ بری در شیوه های معماری اسلامی ایران می باشد . شیوه اجرای گچ بری و بررسی تکنیکهای مختلف گچ بری از جمله مباحث مطرح شده در مطالعات فنی گچ بری ها می باشد که در این فصل بدان نیز پرداخته شده است . آسیب شناسی گچ بری ها موضوع دیگری است که در طی آن فرایندها و عوامل مختلف آسیب رسان و نحوه اثرشان بر گچ بری های تاریخی - فرهنگی مورد بحث قرار گرفته و در فصل اول این پژوهش گنجانده شده است .

فصل دوم این پژوهش به مطالعات مبانی اختصاص داده شده است و پس از ارایه تعاریفی از واژه ها و مفاهیم کلیدی مورد استفاده و رایج در زمینه حفاظت و مرمت گچ بری های تاریخی - فرهنگی مفاد منشورها آئین نامه ها و دستورالعمل ها و نظریات صاحب نظران مرمت در زمینه حفاظت و مرمت تزیینات وابسته به معماری نیز بیان گردیدند . در پایان این فصل، به تحلیل مفاد ذکر شده و تعمیم آنها به موضوع گچ بری های تاریخی - فرهنگی پرداخته شده است . در فصل سوم این پژوهش، ارزیابی دو شیوه مرمت علمی و مرمت سنتی گچ بری ها انجام گرفته است. ارزیابی شیوه مرمت علمی گچ بری ها براساس چهار نمونه شاخص پژوهش علمی انجام شده در زمینه گچ بری - های تاریخی - فرهنگی و ارزیابی شیوه مرمت سنتی گچ بری ها براساس بهره گیری از تجارب و دیدگاههای مرمتگران سنتی (استادکاران گچ بری) شاخص کشورمان انجام گرفت . در فصل چهارم ، به تحلیل دو شیوه مرمت علمی و مرمت سنتی گچ بری ها پرداخته شده است و نیز دستورالعمل های لازم در زمینه حفاظت و مرمت گچ بری های تاریخی - فرهنگی با توجه به تحلیل های انجام شده تدوین گردیده است .

ارزیابی و تحلیل مرمت علمی گچ بری ها، به دلیل وجود پژوهشهای انجام شده و نگاشته شده در زمینه حفاظت و مرمت گچ بری ها، امری امکان پذیر بود اما ارزیابی و تحلیل مرمت سنتی گچ بری ها به دلیل عدم وجود مدارک مکتوب و مستند در زمینه حفاظت و مرمت گچ بری ها امری غیر ممکن می نمود بنابراین جهت رفع این کمبود به انجام مصاحبه هایی با اساتید فن پرداخته شد و از تجارب و دیدگاههای آنها بهره گرفته شود .

تمامی تلاش نگارنده در این پایان نامه این بوده است که با ایجاد تعادل میان دو شیوه مرمت علمی و مرمت سنتی گچ بریها به راهکارهای صحیح حفاظتی و مرمتی در زمینه گچ بری های تاریخی - فرهنگی دست یابد . امید که گامهای بعدی در راه شناسایی، حفظ و مرمت این آثار راحت تر برداشته شود .

مطالعات تاریخی، فنی و آسیب شناسی:

۱-۱- شروع استفاده از گچ در ایران:

«سابقه استفاده از گچ و اینکه از چه زمانی به صورت یکی از عناصر کاربردی معماری ایرانی درآمده، کاملاً روشن نیست. براساس یافته های باستان شناسی، قدیمی ترین آثار بدست آمده از گچ مربوط به دوران ایلامی است. که از هفت تپه خوزستان بدست آمده است.» (سجادی، ۱۳۷۴، ص ۱۹۵) «بر اساس یافته های به دست آمده از حفاریهای تخت جمشید و کاخ شوش می توان گفت که در دوران هخامنشی از گچ برای پوشش ستونها و حاشیه دیوارها استفاده شده است. اشکانیان نیز از گچ استفاده می کرده اند. در کاخهای نساء و کوه خواجه، آثار استفاده از گچ به عنوان اندود دیواره ها، بستر نقاشی دیواری و گچ بری با نقوش ساده هندسی (صلیب شکسته - دواير متداخل و خطوط مستقیم) به دست آمده است.» (رحمانی، ۱۳۸۲، ص ۱۶)

۱-۲- سیر تحول هنر گچ بری در دوره های تاریخی ایران:

«گچ یکی از مصالح اصلی معماری ایرانی است که به واسطه قابلیت های ویژه آن، همواره مورد توجه هنرمندان و معماران واقع شده است به طوری که علاوه بر جنبه ایستایی آن به عنوان یکی از مصالح، جنبه تزیینی اش، نیز مورد توجه قرار گرفته است و به صورت یکی از هنرهای تزیینی درآمده و در این راه، سیر تحولی و تکاملی خویش را در بستر تاریخ ایران طی نموده و فراز و نشیب هایی را پشت سر گذاشته گاهی مورد توجه قرار گرفته و زمانی مورد بی مهری واقع شده است.» (سجادی، ۱۳۷۴، ص ۱۹۴) «ایرانیان هنر گچ بری را بدان درجه پیشرفت و تکامل رسانیدند که هیچ ملت دیگری در استعمال این ماده با ایشان برابری نمی کند. اوج درخشش هنر گچ بری ایران در دوره ایلخانی، ظهور می یابد. این هنر تا اواخر دوره قاجار، به طور مداوم مورد استفاده قرار گرفته و شاهکارهایی را می آفریند.» (کیانی، ۱۳۷۶، ص ۷۹)

۱-۲-۱- هنر گچ بری قبل از اسلام در ایران:

«در دوران هخامنشی از گچ برای پوشش ستونهای چوبی (تالار معروف به خزانه داریوش در تخت جمشید) استفاده شده است. همچنین از شوش (کاخ آپادانا) متعلق به دوره هخامنشی، قطعه ای از گچ بری با طرح گلهای لاله به دست آمده است.» (سجادی، ۱۳۷۴، ص ۱۹۵) «بررسی آثار بازمانده نشان می دهد که هنر گچ بری از عصر اشکانیان روش مند و از اسلوب ویژه ای، برخوردار گردید. این روش ها در عصر ساسانیان رو به تکامل نهاده و در دوران های اسلامی با تغییراتی، تداوم یافت. در دوران اشکانیان، هنر گچ بری دارای روش خاصی بوده که با دوران بعد از آن یعنی عصر ساسانیان تفاوت دارد.» (کیانی، ۱۳۷۶، ص ۸۳)

«بر اساس یافته های باستان شناسان در کاخهای نساء و کاوشهای پرفسور هرتسفلد در کوه خواجه، در روزگار اشکانیان از گچ، هم برای پوشش دیوارهای خشتی استفاده شده که روی قسمت های گچ کاری شده را معمولاً با نقوش و تصاویر انسانی و حیوانی، رنگ آمیزی و نقاشی کرده اند و هم به صورت کنده کاری کار شده است که نمونه به دست آمده از کوه خواجه مربوط به سده نخستین میلادی با یک طرح ساده هندسی ساخته شده است.» (سجادی، ۱۳۷۴، ص ۱۹۵) «نمونه های گچ بری دوره پارتها در قصر آشور، به صورت تزیین نمای کاخ با نقوش گیاهی و هندسی و غیره به کاررفته. در "وارکا" تزیینات گچ بری به صورت اشکال هندسی، گیاهی و ستاره به دست آمده است. این نوع تزیینات طرح یونانی دارند به رنگهای قرمز، سبز، زرد و سیاه کار شده اند.» (رهبری، ۱۳۶۲، ص ۱۶) «گچ بری های قصر آشور ترکیبی از عناصر یونانی و ایرانی دارد و با اینکه تقریباً سابقه قبلی نداشته، با مهارت و زیبایی خاص کار شده و نقوش آن با نقشهای دوره بعد فرق می کند.» (رهبری، ۱۳۶۲، ص ۱۷)

«گچ بری ها در دوره ساسانی، نمایانگر این واقعیت اند که هنرمندان این فن، تمایل داشته اند هم ردیف حجاری های عظیم هخامنشی از شاهکارهای عهد خود در آثار گچ بری، آثار ارزنده ای را آشکار سازند بدین جهت نسبت به ابداع روش های اصولی و انواع طرح های گچ بری دست یافتند. تا آنجا که در کاخ تیسفون ۸ نوع و در کیش ۴۰ نوع مختلف نقشمایه ها و عنصر تزیینی ایجاد کردند. این گسترش تنوع طلبی در طرح ها و نقشمایه ها، نشان دهنده ذوق هنرمندانی است که در تکاپوی هرچه بهتر و زیباتر نشان دادن نقشمایه های گچ بری بوده اند.» (کیانی، ۱۳۷۶، ص ۹۰)

«در روزگار ساسانیان علاوه بر جنبه های کاربردی گچ به صورت ملات را و یا پوشش دیوارها و همچنین گچ بری کنده کاری^۲، گچ بری قالبی (قالب گیری گچ برای به وجود آوردن نقوش و طرح ها و شکلهای مورد نظر) نیز، متداول شده است. هرچند برخی از محققین وجود تکنیک گچ بری قالبی را در دوره ساسانی انکار می کنند، اما قطعات گچ بری بسیاری از این دوران به دست آمده که به طور مشخص به روش قالب گیری ساخته شده اند که می توان از گچ بری های بدست آمده از چال ترخان (در موزه فیلادلفی نگهداری می شود) نام برد. در این گچ بری ها، مضامین گچ بری جداگانه قالب گیری شده و سپس در کنار هم قرارداده شده اند. از دوران ساسانی، آثار گچ بری بسیاری به دست آمده که زینت بخش قصرهای مختلف مانند تیسفون (کاخ مدائن)، ورامین، بیشاپور،

1- Warqa

۲- کنده کاری: نقش، روی سطح گچی کنده می شود و سطح نقوش، کمی پایین تر از سطح بوده که در دوره اسلامی به نام «مهری» شناخته می شود. (رهبری، ۱۳۶۲)

کیش و دامغان و ... بوده اند و هم اکنون زینت بخش موزه های مختلف دنیا از جمله موزه برلن، پنسیلوانیای آمریکا، موزه دانشگاه فیلادلفیا، موزه متروپولیتین و موزه ملی تهران و ... می باشند . شاید بتوان تزیینات گچ بری این دوره را جایگزینی برای تزیینات حجاری روزگار هخامنشی دانست ویژگی نقوش گچ بری این دوره مختصراً عبارتند از : تقارن، تکرار نقوش، وجود قطعات مربع شکل که در درون آنها دایره ای به شکل رشته مروارید نقش شده و به کارگرفتن طرح های دو معنایی مانند نشان دادن درخت زندگی .» (سجادی، ۱۳۷۴، ص ۱۹۶)

۱-۲-۲ - هنر گچ بری دوران اسلامی در ایران :

«هنر گچ بری در اوایل دوره اسلامی، چه از نظر تکنیکی و نحوه ساخت و اجرا و چه از نظر نقوش و نگاره ها، بر هنر گچ بری دوران ساسانی متکی است . طرح هایی چون پرنده، خوشه انگور و برگ تاک طرح هایی هستند که در گچ بری های اوایل دوره اسلامی نیز به کار رفته اند . با این تفاوت که این نقوش فاقد سادگی دوران قبل هستند و از حالت طبیعت گرایی دوران ساسانی خارج شده و به اصطلاح استلیزه (برساو) شده اند . همچنین پرکارتر و پیچیده تر و مفصل تر از قبل هستند .» (سجادی، ۱۳۷۴، ص ۲۰۱) «دو دوره اموی و عباسی نقش مهمی در انتقال هنر گچ بری از دوره قبل از اسلام به دوره اسلامی ایران داشته اند . گچ بری های قصر المشرقی شباهت زیادی به گچ بری های کاخ تیسفون دوره ساسانی دارد . که در آن پالمت های^۱ پنج لپی شبیه پالمت های هفت لپی کاخ تیسفون ، گچ بری شده است و موضوعاتی چون سیمرخ ، برگهای مو، گل و بوته ها ، اسلیمی ها و غیره در کاخهای عمان ، المشرقی و سامرای دوره عباسی به خوبی تاثیر هنر ساسانی را در هنر اموی و عباسی آشکار کرده است .» (رهبری، ۱۳۶۲، ص ۲۳) «اکثر نقوش گچ بری های قرون سوم و چهارم هجری را طرحهای هندسی و مضامین گیاهی و نباتی تشکیل می دهد که کاملاً برساو (استلیزه) شده اند . این نقوش هم در کل و هم در جزئیات تکرار گردیده اند .» (شکل ۱) (سجادی، ۱۳۷۴، ص ۲۰۱)

«در دوره سلجوقی ، هنر گچ بری با تفاوتهایی در نگاره های تزیینی دوره ماقبل خود پدیدار شد و وجه تمایز آن ، گچ بری رنگ آمیزی شده همراه با نقوش انسان و حیوان است .» (ایاسی، ۱۳۸۶، ص ۲۱) «گچ بری در دوره سلجوقی ، نقش مهمی در تزیین نمای داخلی و خارجی بناها داشت . عناصر عمده طرح های تزیین در این دوره، کتیبه هایی به خط کوفی و ثلث است . از جمله آثار

۱- پالمت، نام نوعی گیاه است که در دوران تاریخی و حتی ماقبل تاریخی، بر روی نقوش سفالینه ها در شکلهاي مختلف ظاهر شده است. این گیاه بیشتر جنبه تقدس داشته و در مراسم مذهبی بیشتر به آن توجه شده و از نشانه های شگون و برکت بوده است . در آثار کاخ کیش و تیسفون و در تمدن عیلامی شوش و آثار بین النهرین و نیز بر روی آثار آشوریان و سومریان نقش پالمت به شکل نخل مجسم شده است . (کیانی، ۱۳۷۶، ص ۹۶)

تزیینات گچی سلجوقی می‌توان مسجد جامع قزوین (۵۰۹ هجری)، محراب گچ بری در مسجد جامع اردستان (۵۵ هجری) را نام برد. (قبادی، ۱۳۷۹، ص ۱۷)

«در دوره ایلخانی، گچ بری یکی از خصوصیات بارز معماری است. قابلیت های ویژه گچ، از قبیل سرعت کار بالا، ارزانی آن نسبت به سایر تزیینات باعث رواج آن در این دوره گردید. در این دوره گچ در سطوح داخلی بناها به صورت گسترده ای مورد استفاده قرار گرفت. در به کاربردن گچ، طرق مختلفی، موازن و مقارن یکدیگر در تمام دوره دیده می شود. برجسته کاری با گچ که اغلب در چندین لایه ساخته و اشکال و طرح ها عمیقاً از زیر تراشیده شده اند تا اواخر دوره بکار رفته است. در طی این دوره سطوح صاف دارای طرح های منگنه ای رواج یافت و در اواخر دوره استعمال گچ در برجسته کاری کوتاه و آنچه که می توان گچ کاری خطی نامید، پدیدار شد. از نمونه های گچ بری دوره ایلخانی می توان مقبره پیر بکران در نزدیکی اصفهان، محراب اولجاتیو و یک محراب از شش محراب مسجد جامع ساوه را نام برد.» (قبادی، ۱۳۷۹، ص ۱۷)

«در دوره تیموری، گچ بری، آرام آرام جای خود را به کاشیکاری داد. اما در این دوره هم شاهد استفاده از گچ بری در بعضی از ابنیه هستیم مانند بقعه شهشهان و آرامگاه شیخ ابومسعود رازی.» (قبادی، ۱۳۷۹، ص ۱۸)

«در دوره صفویه با اینکه، کاشی نقش اساسی دارد و بناها با کاشی های خشتی و هفت رنگ پوشیده شده اند. با این حال کم و بیش با آثار جالب توجه گچ بری روبرو می شویم که در نوع خود حائز اهمیت است. در این دوره با دو نوع گچ بری روبرو می شویم. یکی کتیبه گچ بری شده که در برخی از بناهای آن دوره موجود است و دیگری، گچ بری های تزیینی با برجستگی کم که در حقیقت گچ بری نیستند بلکه کشته بری و نقاشی در گچ محسوب می گردند. نوع دوم که با برجستگی کم است اغلب ضخامتی بیش از یک مقوای نازک را ندارد که این تکنیک گچ بری زیباتر از دیگر انواع گچ بری ها می باشد که در قرن دهم و یازدهم هجری، گسترش توسعه پیدا کرده است. این شیوه گچ بری در بناهایی مانند عالی قاپو، چهلستون و هشت بهشت انجام گرفته است.» (رهبری، ۱۳۶۲، ص ۷۳)

«در دوره قاجار در بناهای خصوصی از جمله خانه ها، تزیینات متنوعی از گچ - نقاشی وجود دارد که با الهام از تزیینات گذشته انجام گرفته، در این دوره گچ بری های برجسته شامل تزیینات گل و گیاه و ترنج و غیره دیده می شود و بیشتر خانه های دوره قاجار، دارای گچ بری همراه با نقاشی است. مانند خانه حقیقی، خانه قزوینی ها، خانه شیخ الاسلام و امثال آنها. یکی از ویژگیهای گچ بری این

دوره قطاربندي های مقرنس مانند در اطاقهای اصلی این قبیل خانه ها می باشد که اغلب روی آنها اکیلی کاری شده است. (رهبری، ۱۳۶۲، ص ۷۷)

«امروزه هم برای تزئین بناها از قطعات پیش ساخته گچی استفاده می شود که این تزئینات پیش ساخته فاقد هرگونه هنر و خلاقیت های گذشته است و تقلیدی است از هنر گچ بری به جای مانده از دوره قاجاریه.» (قبادی، ۱۳۷۹، ص ۱۸)

۳-۱ - نقوش گچ بری :

مضامین نقوش گچ بری را می توان در موارد ذیل خلاصه نمود :

- نقوش هندسی : «در قرون اولیه هجری ، سهم عمده نقوش تزئینی را طرح های هندسی مانند اخترچلیپا ، خطوط مستقیم، صلیب شکسته و دوایر و رشته های مروارید حلقه شکل و کثیر الاضلاع ها و گره سازیها و آژده کاریها^۱، تشکیل می دهد.» (سجادی، ۱۳۷۴، ص ۲۰۲) «در نقوش هندسی ، معمولاً از خطوط مستقیم و شکسته در حالات مختلف و غالباً در حاشیه متن گچ بری استفاده می شود. نقوش هندسی بعنوان نقش اصلی گچ بری اشکانی و ساسانی ساخته شده اند.» (رحمانی، ۱۳۸۲، ص ۱۹)
- نقوش اسلیمی : «هنرشناسان این نقوش را برگرفته از مظاهر طبیعت مانند گل و بته ها و شاخ و برگ درختان و میوه هایی مانند امرود، انار و ... می دانند که برای پرهیز از شبیه سازی و شبیه نگاری (رقابت باخالق) آنها را برسوا (استلیزه) کرده اند. نقوش اسلیمی متداول در گچ بری های اسلامی را اکثراً نقوشی مانند اسلیمی های دهان اژدری (شکل ۲) شاخ و برگ درخت تاک (مو) و خوشه های انگور ، برگ کنگر و برگ گل و گلدان و بوته ها و برگهای مدور، برگ نخل و میوه کاج و امرود و انار و ... تشکیل می دهد.» (سجادی، ۱۳۷۴، ص ۲۰۲)
- نقوش حیوانی و پرنندگان : «نقوش معروف حیوانی که در آثار گچ بری ظاهر شده اند. گراز، غزال، اسب، شیر، عقاب و شتر و برخی پرنندگان کوچک هستند که بیشتر در فضاهای خالی به کار رفته اند. در آثار گچ بری نقش پرنندگان نیز رعایت شده است. از جمله نقش عقابی که پنجه هایش را بر روی شاخه های انگور قرارداده و یا مرغ خیالی یا سیمرغ و طاووس و کرکس و کبک که هرکدام از خود ، نشانی بر بال و پر استوکههای^۲ گچی بر جای نهاده اند.

۱- آژده کاریها (آجده /آجیده) در لغت به معنی خلابند، سوزن فروبرده، خلبه یا چیزی نوك تیز و در معماری اصطلاحاً به سوراخهایی که معمولاً دارای اشکال هندسی هستند و اکثراً بر روی گله های گچ بری (موتیفها) کنده کاری می شوند گفته می شود .

۲- استوك : به معنی قطعه ای از گچ بری با طرح های مختلف است .

- نقوش انسانی : نقوش انسانی در آثار گچ بری کمتر مشهود است و در زمان ساسانیان آنچه که موجود است الهامی است از حجاری و سنگ تراشی و تقلید از زمانهای پیشین از جمله نیم تنه اردشیر دوم در قصر ساسانی کیش .
- نقوش گیاهی : به طور کلی معروف ترین نقوش گیاهی مورد استفاده در آثار گچ بری را می توان در انواع طرحهای زیر یافت : نقوش پالم، تاک و پیچک^۱،
- گل نیلوفر^۲، (لوتوس، روزت)، نقش انگور و انار، نقش بلوط^۳ و برگ انجیر .» (کیانی، ۱۳۷۶، ص ۹۶)
- کتیبه ها : «از قرن چهارم هجری یکی از موضوعات گچ بری را کتیبه های کوفی تزئینی تشکیل می دهد . به علت اهمیت ویژه ای که در اسلام به خط و خطاطی داده شد . این هنر به زودی، جایگاه ویژه ای در تزئینات گچ بری پیدا کرد . خطوط زیبایی مانند خط کوفی گل دار، کوفی گل و برگ دار، کوفی مشجر، کوفی بنایی، کوفی معقد، خط نسخ ، خط ثلث و خط نستعلیق و ... از جمله خطوطی هستند که در کتیبه های گچ بری کاربرد داشته اند .» (سجادی، ۱۳۷۴، ص ۲۰۲)

۱-۴ - سیر تحول هنر گچ بری در شیوه های معماری اسلامی ایران :

- شیوه خراسانی : «این شیوه از صدر اسلام شروع و تا اواسط قرن چهارم و در جاهایی تا قرن پنجم هجری ادامه داشته است . این شیوه شامل دوره های عباسی ، ساسانی، غزنوی، طاهری و صفاری بوده است . از ویژگیهای این شیوه سادگی و بی پیرایگی و پرهیز از بیهودگی است. گچ بری در این شیوه با طرحی آرام و با برجستگی کم آمیخته با رنگ همراه است که در بعضی جاها به صورت گچ بری موسوم به «شیر و شکر»^۴ کار شده است . نمونه هایی از این شیوه در مسجد فهرج و تاریخانه دامغان و نیشابور به کار رفته است .» (سجادی، ۱۳۷۴، ص ۲۰۳)

۱- تاك و پیچك : نمونه این نقش در آثار گچ بری بین النهرین و در آثار ساسانی در چال ترخان کشف شده است . در آثار کیش، نقش انگور و در چال ترخان شاخه ای از تاك و بر روی آن پرنده ای شبیه به عقاب یا كبك دیده می شود . (کیانی، ۱۳۷۶، ص ۹۷)

۲- گل نیلوفر (روزت، لوتوس) : از نقشهای منحصر به فرد در نقوش برجسته هخامنشی ها بوده و در حجاری ها به وفور به کار رفته است . نیلوفر دارای زیبایی منحصر به فردی است و ضمناً سمبل و تجلی و نمادی از علایم مقدس مذهبی است . (کیانی، ۱۳۷۶، ص ۹۷)

۳- بلوط : درخت بلوط یکی از قدیمی ترین درختانی است که در ایران زمین وجود داشته و از میوه درخت بلوط هم استفاده می شده است . هنرمندان از فرم این درخت در تزئین گچ بریها الهام جسته اند که نمونه آن را در آثار گچ بری کاخ کیش بدست آورده اند. (کیانی، ۱۳۷۶، ص ۹۷)

۴- نوعی شیوه گچبری که شرح آن در مبحث روش اجرا و شیوه های مختلف گچبری آمده است .

- شیوه رازی: «این شیوه از قرن چهارم هجری شروع شده و تا حمله مغول، ادامه داشته است و نامهای مختلفی مانند آل بویه، آل زیار، سلجوقی، اتابکی، خوارزمشاهی به آن داده شده است. در این شیوه از تکنیک برجسته^۱ و برهشته^۲ گچ بری استفاده شده است. نقوش در اوایل این دوره، ساده و تکراری هستند و در اواخر این دوره (قرن ششم) گچ بری ها از نقوش و خطوط متنوع تشکیل شده است و کتیبه نگاری سهم عمده ای را در میان موضوعات گچ بری به خود اختصاص داده است. بیشتر نقوش و تزیینات گچ بری این شیوه را طرح های هندسی و مضامین گیاهی برساو شده (استلیزه) و نقوش اسلیمی و کتیبه های گچ بری و نقوش انسانی و حیوانی تشکیل داده است. زمینه نقوش گچ بری را با رنگهای لاجوردی، فیروزه ای، زرد، قرمز، قهوه‌ای و ... رنگ آمیزی کرده اند. در قرن چهارم هجری آژده کاری بر روی موتیف های^۳ گچ بری یکی از عوامل تزیینی گچ بری است که در دوره های بعد استمرار یافته و تکامل پیدا کرده است. این آژده کاریها در اشکال مختلف مانند شکلهای هندسی به شکل لانه زنبوریها، لوزیها، مثلث ها، چند ضلعی ها و ... ظاهر شده اند. (شکل ۳)

در اواخر این دوران (قرن ششم هجری) به علت پیشرفت تکنیکهای گچ بری، گچ برها، موفق به ابداع نقوش گچ بری مطبق (چند طبقه) و در هم پیچیده و گچ بری مجوف (توخالی) شدند مانند گچ بری های محراب مسجد اشترجان، گچ بری های بقعه پیر بکران اصفهان، گچ بری های محراب بقعه پیرحمزه سبزپوش و محراب مسجد نیریز، مسجد اردستان، مسجد زواره و مدرسه حیدریه قزوین و گنبد علویان همدان. (سجادی، ۱۳۷۴، ص ۲۰۶)

- شیوه آذری: «این شیوه که تکامل یافته شیوه رازی است بعد از حمله مغول شروع و تا قرن دهم هجری (تا روی کار آمدن صفویه) استمرار داشته است. به طور کلی در شیوه آذری از تکنیک گچ بری برجسته و برهشته استفاده شده و نقوش گچ بری در این دوران ظرافت بیشتری پیدا کرده اند. از خطوط و کتیبه های گچ بری تا حد امکان در تزیینات گچ بری استفاده شده است. در این شیوه خط مضاعف یکی از عوامل تزیینی است که مهارت گچ برها را در کار خویش نشان می دهد. آنها به راحتی دو خط کوفی و ثلث را در کنار هم در دو سطر ترکیب نموده‌اند. در شیوه های خراسانی و رازی، استعمال گچ برای روکش بنا و

۱- ۲ - انواعی از شیوه های گچبری که شرح آنها در مبحث روش اجرا و شیوه های مختلف گچبری آمده است .
۳- گله های گچ بری